

Олександр Булавинець

кандидат економічних наук, докторант кафедри фінансів ім. С. І. Юрія,
Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль, Україна
Bulavynets.science@gmail.com
ORCID ID: 0009-0009-8695-5644

ПРОБЛЕМА СПРАВЕДЛИВОСТІ У ПРАКТИЦІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕНСІЙНИХ ТРАНСФЕРТІВ

Одним із базових елементів концепції інклюзивного розвитку є принцип справедливості, який уособлює не тільки як рівність прав чи доступу до ресурсів, але й як справедливий розподіл результатів економічного розвитку, коли кожен член суспільства отримує економічні вигоди залежно від його внеску, потреби та з урахуванням соціально прийнятних стандартів гідного життя. На думку М. Небави, справедливість – «це рівність ... , яка може означати, що винагорода має відповідати здійсненому внеску чи заслугам, або й навіть розрахунок на очікування, які мають виправдовуватись» [4]. У пенсійному страхуванні принцип справедливості має багатовимірний характер, що зумовлюється поєднанням дії економічних, правових, демографічних та етичних чинників при формуванні специфічної архітектури пенсійних відносин у межах публічних фінансів. Хоча справедливість у цій сфері виражається насамперед через формальну залежність розміру пенсійної виплати від тривалості страхового стажу й обсягу сплачених страхових внесків, її не доцільно так змістовно звужувати. Справедливість у пенсійних відносинах постає як складне поняття, яке відображає баланс інтересів різних поколінь, соціальних груп та економічних агентів [2].

У межах солідарної складової пенсійної системи принцип справедливості має компромісний характер. Поточні пенсійні виплати фінансуються за рахунок внесків економічно активного населення, що уже означає відсутність прямого накопичення індивідуальних прав на пенсію. За таких умов справедливість набуває релятивного характеру, оскільки її реалізація залежить не лише від індивідуальної трудової історії застрахованої особи, а й від макроекономічної ситуації, демографічної структури населення та можливостей бюджету.

Характерною рисою пенсійної системи в Україні є тривала невідповідність між декларованими страховими принципами її функціонування та фактичною практикою перерозподілу ресурсів. Хоча формально пенсійна система базується на страховому підході, однак значна частина пенсійних виплат фінансується за рахунок трансфертів із державного бюджету. Зокрема, у 2024 році близько 1/3 сукупних ресурсів Пенсійного фонду на здійснення пенсійних виплат надійшло у формі трансферту з державного бюджету, подібні пропорції зберігались також у 2025 році [3]. Бюджетні трансферти до пенсійної системи мають переважно компенсаторний характер, вони не спрямовані на забезпечення її довгострокової фінансової стійкості, а надходять на підтримання поточної платоспроможності. Це

означає, що кожне покоління платників страхових внесків фактично бере участь у фінансуванні наслідків попередніх інституційних рішень у пенсійній системі, не маючи при цьому гарантій, що подібні схеми підтримки фінансової спроможності пенсійної системи будуть збережені в майбутньому. Водночас, високий рівень залежності пенсійної системи від фінансових «вливань» з бюджету підриває страхову природу пенсійних трансфертів, коли пенсійні внески втрачають чіткий зв'язок із розміром майбутньої пенсії, що ставить під сумнів вертикальну справедливість пенсійної системи. Така логіка забезпечення поточної фінансової спроможності пенсійної системи посилює міжпоколіннєву несправедливість у її функціонуванні та породжує недовіру суспільства щодо її життєздатності.

Проблеми реалізації принципу справедливості торкаються усіх складових процесу функціонування пенсійної системи, зокрема при формуванні її ресурсів. Єдиний соціальний внесок як основний фіскальний платіж, який забезпечує фінансування пенсійних виплат, має пропорційний характер та не враховує диференціацію платоспроможності застрахованих осіб. Уніфікація його розміру в поєднанні з обмеженням верхньої межі бази нарахування формують регресивні елементи, які суперечать принципу вертикальної справедливості. За цих умов фіскальне навантаження на осіб з низькими та середніми доходами є вищим, ніж для осіб з високими доходами, що знову таки ставить під сумнів рівність участі у фінансуванні пенсійних зобов'язань.

Проблема фіскальної справедливості при формуванні фінансових ресурсів пенсійної системи має також інші виміри прояву, зокрема, у питанні пропорцій розподілу відповідальності за сплату страхових внесків, а також регресивного перерозподілу ресурсів від менш до більш забезпечених верств населення через систему бюджетного субсидування спеціальних пенсійних програм. У першому випадку, невиправданним є повне зміщення відповідальності за сплату страхових внесків на роботодавців, що суперечить принципу особистої зацікавленості та практиці розвинених країн з ринковою економікою. Застраховані особи в Україні не несуть відповідальності за власне пенсійне забезпечення у формі страхових внесків, хоча найперше зацікавлені у розмірах пенсійних виплат. Натомість, ці зобов'язання покладені на роботодавців, які не мають особистої мотивації (крім потенційного застосування фінансових санкцій) до належної сплати страхових внесків.

У більш широкому контексті проблема несправедливості при формуванні ресурсів пенсійної системи виражається через збереження практики спеціальних пенсійних програм, джерелом покриття яких є кошти державного бюджету. За оцінками фахівців, проблема «спеціальних» пенсій і прихованого перерозподілу ресурсів на користь суспільних груп з високими доходами поглиблюється, що ставить під сумнів фінансову спроможність пенсійної системи. На сьогодні для фінансування спеціальних пенсійних програм Пенсійний фонд України щорічно спрямовує близько 16-20% бюджету [5], що непропорційно більше, ніж частка одержувачів спеціальних пенсій у загальній чисельності пенсіонерів. Більш того,

через специфіку персонального оподаткування в Україні (відсутність норм щодо неоподаткованого мінімуму і обмеження бази нарахування пенсійних внесків) розміри пенсійних зобов'язань держави перед одержувачами спеціальних пенсій значно перевищують їхній фінансовий внесок до системи публічних фінансів під час трудової діяльності. Фактично, відбувається колективне фінансування усім суспільством, в тому числі низько- та середньодоходними його групами, витрат на неадекватно завищене пенсійне забезпечення вузького прошарку громадян, що не тільки суперечить принципу справедливості, але й не має аналогів у практиці цивілізованих країн.

Проблеми порушення справедливості виявляються також при розподілі ресурсів пенсійної системи й призначенні пенсійних виплат. Зокрема, дотепер актуальним залишається питання нерівномірного розподілу пенсійних прав між різними категоріями застрахованих осіб. Діючі механізми обчислення пенсій, зокрема врахування спеціального стажу роботи, пільгових умов для виходу на пенсію та окремих видів надбавок створили складну систему диференціації, яка не завжди має чітке економічне або соціальне обґрунтування. У цьому сенсі справедливість нерідко підмінюється політичною доцільністю, що посилює фрагментацію пенсійного простору та зумовлює напругу в суспільстві. Зокрема, значного суспільного резонансу набули зловживання з можливістю оформлення пенсійних виплат на пільгових умовах у системі прокуратури та судової влади [1]. Для вирішення цієї проблеми уряд використовує дискреційні інструменти, які не мають належної правової легітимності (механізм обмеження спеціальних пенсій, запроваджений у 2025 році). Це дає можливість реципієнтам спеціальних пенсій оскаржувати ці обмеження у судовий спосіб та поновлювати право на отримання пенсійних трансфертів у необґрунтовано високому розмірі.

З іншого боку, проблема горизонтальної несправедливості пенсійної системи, тобто порушення рівності умов призначення пенсійних трансфертів для осіб з подібними параметрами стажу трудової діяльності чи сплати страхових внесків суттєво погіршується через високий рівень тінізації ринку праці та нерівний доступ до механізмів легалізації доходів. Особи з тривалим офіційним страховим стажем й стабільною сплатою страхових внесків нерідко опиняються в менш вигідному становищі порівняно з тими, чия трудова біографія була фрагментованою або частково неформальною, але доповнювалася періодами, які зараховуються до страхового стажу без фактичної сплати внесків. Реалізуючи соціальну функцію і декларуючи стандарти мінімального рівня доходів, держава змушена компенсувати структурні дисбаланси пенсійної системи за рахунок бюджетних ресурсів. Запроваджені механізми доплати до основного розміру пенсії для її приведення у відповідність до прожиткового мінімуму, з одного боку, сприяє підтриманню соціальної стабільності, однак з іншого боку, підриває відчуття справедливості серед платників внесків, які не отримують адекватної віддачі від участі у пенсійній системі. У довгостроковій перспективі це формує ризики делегітимації пенсійного страхування як інституту публічних фінансів.

Для подолання проблем справедливості у системі обов'язкового пенсійного страхування в Україні необхідне комплексне переосмислення її інституційних засад у логіці інклюзивного розвитку. Воно має передбачати відновлення чіткого змістовного зв'язку між страховими внесками та пенсійними правами, прозоре й правове визначене розмежування страхових та соціальних функцій пенсійної системи та перенесення фінансування нестрахових зобов'язань у площину державного бюджету з відповідною суспільною відповідальністю [6]. Вирішення проблеми вертикальної й горизонтальної несправедливості пенсійної системи потребує трансформації механізмів формування її ресурсної бази з урахуванням платоспроможності застрахованих осіб, перегляду регресивних елементів єдиного соціального внеску та поступового посилення відповідальності кожного за власне пенсійне забезпечення. Ключовим елементом відновлення довіри до пенсійної системи має стати інституційна ліквідація спеціальних пенсійних режимів, які не мають належного економічного й соціального обґрунтування, та формування єдиних і передбачуваних правил пенсійного забезпечення для всіх категорій громадян. Водночас, забезпечення міжпоколінної справедливості можливе лише за умови переходу до стратегічної пенсійної політики, у межах якої рішення щодо пенсійних трансфертів оцінюватимуться не лише з позицій поточної соціальної доцільності, а й з огляду на їхні довгострокові фіскальні наслідки та вплив на економічні можливості майбутніх поколінь. Це дозволить відновити легітимність пенсійного страхування як інституту публічних фінансів.

Список використаних джерел:

1. Вінокуров Я., Туник-Фриз В. В Україні знайшлося 6 пенсіонерів, яким не виповнилося 40 років. Хто вони? URL: <https://epravda.com.ua/finances/hto-i-yak-mozhe-otrimati-pensiyu-u-40-rokiv-809198/>
2. Горин В. П. Концептуальні засади фінансового забезпечення соціальних гарантій. *Світ фінансів*. 2009. № 3. С. 97–106. URL: [https://library.wunu.edu.ua/images/stories/naukovi%20zhurnaly/svit%20finansiv/2009/2009_3\(20\).pdf](https://library.wunu.edu.ua/images/stories/naukovi%20zhurnaly/svit%20finansiv/2009/2009_3(20).pdf)
3. Звіти про виконання бюджету Пенсійного фонду України. URL: <https://www.pfu.gov.ua/byudzhzet/zvit-pro-vykonannya-byudzhetu-pensijnogo-fondu-ukrayiny/>
4. Небава М. І. Досягнення соціальної справедливості як принципова основа ефективності соціальної політики. *Матеріали XLV Науково-технічної конференції ВНТУ*, м. Вінниця, 23-24 березня 2016 р. URL: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-fm/all-fm-2016/paper/download/72/225>
5. Пенсійний фонд латає дірки «спецпенсій» за рахунок усіх працюючих українців – Гетманцев. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/344962-pensionnyu-fond-zatykaet-dyru-spetspensiy-za-schet-vsekh-rabotayuschikh-ukraintsev-getmantsev>
6. Толуб'як В. С., Горин В. П. Зарубіжний досвід пенсійних реформ: уроки та висновки для України. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 10. С. 765-771. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/items/afef92ff-27c3-4469-8f15-ef4b0ae23a7a>